

حاج حسین آقا ملک

شخصیت،
اقدامات، خدمات

مرضیه مرتضوی قصاب سرایی

سنت حسنة وقف که یکی از مصادیق بارز باقیات صالحات است، همواره در طول تاریخ مورد توجه حکام، بزرگان و مردان دین بوده است. افرادی که هم تمکن مالی و هم علقه‌های قوی مذهبی داشتند با مبادرت به این عمل پسندیده، نام خود را جاودان ساختند. حاج حسین آقا ملک نیز یکی از این افراد است که با داشتن مکتب مالی و ذوق هنری به علاوه علاقه خالصانه به حضرت امام رضا (ع)، قسمت اعظم اموال و املاک خود را بر این آستان مقدس وقف کرد. وی از جمله بزرگترین واقفان معاصر است که متأسفانه کمتر شناخته شده است و بر ماست که چنین افرادی را به جامعه معرفی کنیم.

مباحث پایان نامه

این پژوهش از چهار فصل تشکیل شده است:

در فصل اول علاوه بر شرحی پیرامون جد و پدر مرحوم ملک و فعالیت‌های آنان، در مورد احوالات شخصی حاج حسین آقا و فعالیت‌های سیاسی - اجتماعی وی بحث شده است.
در فصل دوم اجمالاً به بررسی مقوله وقف و انگیزه حاج حسین آقا ملک از وقف و بررسی کیفی وقف‌نامه‌های هفتگانه مرحوم ملک و معرفی موقوفات وی در شهر مشهد پرداخته شده است.
فصل سوم اختصاص دارد به بررسی موقوفات ملک در تهران و معرفی کتابخانه و موزه ملک به عنوان مهمترین موقوفه حاج حسین آقا در تهران و در فصل چهارم علاوه بر پرداختن به اطلاعات تخصصی درباره

کتب و نفایس کتابخانه و موزه به بررسی محل تأمین درآمد این موقوفه مهم و سایر موقوفات در مشهد پرداخته شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق استفاده شده در این رساله، روش تحقیق تاریخی است. بر اساس اسناد و مدارک موجود، و از آنجا که برخی از اسناد مرتبط با این موضوع در حال حیات به سر می‌برند، برخی اطلاعات را به صورت تاریخ شفاهی کسب کرده‌ام، از آن جمله مصاحبه با فرزند ارشد مرحوم ملک، خانم عزت ملک، که متن کامل این مصاحبه در پایان رساله آمده است. از آنجا که کار نگارنده در این رساله از نوع کار توصیفی است، لذا نیازی به طرح فرضیه نیست.

عمده‌ترین مشکل در تدوین این رساله، کمبود منابع، اعم از کتب خطی و چاپی درباره حاج حسین آقا ملک و موقوفات وی بود که البته وجود هزاران سند در بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی و سازمان موقوفات ملک این کمبود را جبران کرد.

در نگارش این رساله از ۵۵ کتاب چاپی و مطبوعات استفاده شده که فهرست آنها در پایان رساله آورده شده است.

موقوفات حاج حسین آقا ملک

موقوفات مرحوم حاج حسین آقا ملک، از بزرگترین موقوفه‌های آستان قدس رضوی به شمار می‌رود به طوری که اگر به طومار موقوفات آستان قدس رضوی از زمان صفویه تا حال نگاهی بیندازیم متوجه می‌شویم که هیچ موقوفه‌ای چه از نظر کمی و چه از نظر کیفی به حد و اندازه این موقوفات نبوده است. وسعت این موقوفات به اندازه‌ای است که بنا به گفته واقف آن، از وسعت کشور سوئیس نیز متجاوز است.

موقوفات مرحوم ملک تنها موقوفات در آستان قدس رضوی است که به دلیل وسعت آن، سازمان مستقلی به نام سازمان موقوفات ملک، جهت اداره بهینه رقبات وقف در شهر مشهد، تأسیس کرده است.

قبل از معرفی موقوفات ملک لازم است شمه‌ای از زندگی نامه این مرد بزرگ بیان شود.

حاج حسین آقا ملک فرزند ارشد حاج کاظم ملک‌التجار ممالک محروسه ایران در فروردین ۱۲۵۴ در تهران به دنیا آمد. وی نزد اساتیدی چون حاج شیخ مسیح طالقانی و میرزا ابوالحسن تملذ نمود و در جوانی به همراه پدر رهسپار سفر مکه شد و از آن پس به حاج حسین آقا معروف شد. پس از این سفر از سوی پدر جهت اداره املاک خراسان بدان صوب روانه شد و پس از ازدواج در مشهد اقامت گزید. در سال ۱۳۱۶ ش در اقدامی قسمت اعظم اموال و املاک خود را وقف آستان قدس رضوی نمود و تا سال ۱۳۵۰ بقایای اموال و دارایی‌های خود را بدین طریق وقف کرد. وی در تیرماه ۱۳۵۱ و در سن ۹۷ سالگی در تهران درگذشت و در قسمت دارالحفاظ در جوار حرم مطهر رضوی مدفون شد.

معرفی موقوفات ملک

مرحوم ملک از سال ۱۳۱۶ تا اواخر ۱۳۵۰ ش طی هشت مرحله رقبات عظیمی را وقف نمود. این رقبات

که طی هفت وقف نامه، بر آستان قدس رضوی وقف شده است به طور اختصار به شرح ذیل می باشد:

۱. وقف نامه شماره ۸۱۹۴ به تاریخ ۱۳۱۶/۸/۶ ش

طی این وقف نامه شش دانگ عمارات پدری موسوم به کتابخانه ملی ملک و دکان متصل به آن از سهم واقف به انضمام کلیه کتاب های موجود در کتابخانه و تابلوها و طومارها و اثاثیه متعلق به کتابخانه وقف مؤبد شرعی بر آستان قدس رضوی شد.

۲. وقف نامه شماره ۶۶۶۸ به تاریخ ۱۳۲۳/۴/۲۱ ش

طی این وقف نامه یک قطعه زمین، معروف به باغ ملی تهران برای محل کتابخانه ملی ملک وقف مؤبد شرعی شد.

۳. وقف نامه شماره ۷۴۷۳ به تاریخ ۱۳۲۵/۱۲/۱۰ ش

طی این وقف نامه املاک ذیل وقف شد:
قراء قلعه، فریمان، تقی آباد، عشق آباد، ناری کوچک، ناری بزرگ، شکر تو، ایلیاتو، شلغمه زار، غرقاب زار، قیق تاز، بلوک سرجام خراسان و مزرعه هوس از توابع قصبه فریمان.

۴. وقف نامه شماره ۸۷۱۰ به تاریخ ۱۳۳۰/۱/۲۵ ش

بر طبق این وقف نامه املاک ذیل واقعه در خراسان وقف شد:
مزارع تقی آباد، تخته اره قیطان، کالچوقکی، طوس سفلی، قلندر حصار، جمع آب، خبیج، شمس آباد، حاج نصیر، آبد، چمن گاه و باغ، زناگل، خپاران جیم آباد، سنگ بست، حسین آباد، دزداب، کاریز بداغ، رخنه، خلیل آباد به انضمام قنوات تقی آباد، قلندر حصار، شمس آباد و باغ سالار.

۵. وقف نامه شماره ۱۱۰۷۴ به تاریخ ۱۳۳۱/۸/۱۴ ش

طی این وقف نامه قنات سجادیه با کلیه اراضی و اشجار و انهار و باغات و صحاری و براری و مراتع و مراتع و جبال و تلال تا قنات قلعه نومیرزا جعفر جام وقف شد.

۶. وقف نامه شماره ۴۶۰۵۵ به تاریخ ۱۳۳۴/۷/۵ ش

طبق این وقف نامه مزارع و قنوات فخرآباد، پشت باغ، حسن آباد، خیرآباد، رسحن آباد، مزرعه خاکستری، قنوات باغ قلعه و یعقوب علی و ماد بچه وقف شد.

۷. وقف نامه شماره ۵۱۳۴۸ به تاریخ ۱۳۴۰/۳/۲۷ ش

طی این وقف نامه مزارع تقی آباد، بلند گردخرم، اسد آباد، قلعه سرخ، نصرآباد، روبنج، طاحونه، سلیمانی، سنجابه قره داغلی، رحیم بیگی، سرتخت، محمودآباد سفلی، قلعه پوده وقف شد.

۸. در بهمن ماه ۱۳۵۰

مرحوم ملک، باقی مانده دارایی های خود را که بالغ بر ۴۰۰ میلیون تومان بود، بر آستان قدس رضوی وقف نمود.

بررسی وقف‌نامه‌ها

نکات مشترکی که واقف محترم در همه وقف‌نامه‌های خود به آنها اشاره دارد این است که با ذکر عبارت «وقف مؤبد شرعی» و «حبس مخلد دائمی» هرگونه شائبه محدودیت زمانی را برای افراد مختلف، منتفی دانسته است. همچنین تولیت موقوفات را مادام‌الحیات با خود و پس از فوت به عهده متولی باشی وقت آستان قدس رضوی قرار داده است و بدنبال آن تأکید می‌نماید که مختار مطلق است در جمع و خرج به هر نحو که مقتضی بداند و هر طور که عمل نماید و کسی را اجازه دخالت و پرسش در امور وقف (در زمان او را) نخواهد بود.

نکته دیگری که در همه وقف‌نامه‌ها ذکر شده انتخاب و تعیین ناظر یا ناظران استصوابی بر موقوفات است. واقف محترم این ناظران را از میان پنج دختر خود انتخاب نموده که از میان آنان فرزند ارشد وی به نام خانم عزت ملک، به عنوان ناظر ثابت در بیشتر رقبات وقف گزینش شده است.

در همین رابطه نکته‌ای که اشاره به باریک‌بینی واقف دارد مربوط به وقف‌نامه‌ای است متعلق به تربت جام که نیمی از اهالی آن اهل تسنن هستند. وی در این مورد خاص هیچ‌یک از فرزندان را به عنوان ناظر تعیین ننموده بلکه ۲ تن از اهالی معتمد آنجا را یکی از اهل تسنن و دیگری از اهل تشیع جهت نظارت بر امور موقوفات انتخاب کرده است.

مورد دیگری که در تمام وقف‌نامه‌ها بدان اشاره شده تعیین نظار استصوابی بعد از فوت دختران واقف است. در این بند از وقف‌نامه‌ها، واقف صریحاً بیان می‌دارد که پس از آنها، نظارت با اولاد نامبردگان است با تقدم اولاد ذکور بر اناث و در صورت عدم وجود اولاد ذکور، با دو تن از ارشد و اصلح نسل و بطن دیگری است و در صورت انقراض نسل با اقوام دیگر با رعایت الاقرب یمنع الا بعد.

نحوه استفاده از عواید رقبات موقوفه مورد دیگری است که به آن اشاره شده است. در این مورد بیان شده که حفظ اصل اعیان و رقبات موقوفه اعم از حفاظت و عمران و آبادانی و تعمیرات و بنایی و قنایی ... در درجه اول اهمیت قرار دارد و باقیمانده آن پس از کسر مالیات و عوارض قانونی باید در موارد ذیل مصرف شود:

مخارج مقبره واقف و پدرش حاج محمدکاظم، مخارج کتابخانه ملی ملک، حقوق متولی و ناظرین و مدیر و کارمندان کتابخانه، پرداخت عیدی به کارکنان کتابخانه، تأسیس بیمارستانی در رقبات موقوفات، استخدام پزشک و پرستار و بهیار بیمارستان و درمانگاه، خرید سالانه کتاب و لوازم موزه، برگزاری مراسم جشن و سوگواری‌ها در مناسبت‌های مربوط به ائمه اطهار و مخارج بهداری رضوی چناران.

در برخی از این وقف‌نامه‌ها، واقف محترم مؤکداً تصریح نموده است که کسی حق تغییر و تبدیل ولو تبدیل به احسن یا اجاره و غیرها را ندارد و این حق را فقط برای خود و مصلحت وقف قائل شده است. همچنین در ادامه این بحث بیان می‌دارد که در املاک مشترکی که واقف با برادرزاده‌های خود دارد، این حق محفوظ است که به منفعت و صلاح موقوفه قسمتی را که متعلق به وقف است با سهام برادرزاده‌های خود در ملک مشترکی معاوضه نماید تا املاک موقوفه به صورت شش دانگ و بدون شریک درآید، لیکن متولیان

بعدی و نظار حق تبدیل و معاوضه نسبت به هیچ ملک و یا هیچ شخصی را نخواهد داشت. حق التولیه و حق النظاره متولی و ناظرین استصوابی نیز، باید به طور ماهانه پرداخت شود و هیچ یک از آنان حق ندارند سهم خود را دفعتاً مطالبه نمایند.

در سال ۱۳۳۶ ش، مرحوم ملک تصمیم گرفت جهت پرهیز از هرگونه تغییر و تبدیل و دخل و تصرفی در رقبات موقوفه کلیه وقف نامه‌های نوشته شده تا آن زمان را در قالب یک کتابچه چاپ و منتشر کند. این تصمیم تا سال ۱۳۴۰ ش محقق نشد و در این سال بود که کتابچه موقوفات به دوزبان فارسی و انگلیسی انتشار یافت و در اختیار مراکز فرهنگی داخل و خارج کشور و نیز سفارتخانه‌های دول خارجه در تهران قرار گرفت.

در ابتدای این کتاب ۶۷ صفحه‌ای جملاتی از واقف محترم بیان شده که نشان از عمق عشق و ارادت خالصانه نسبت به ساحت پاک ثامن الحجج امام رضا (ع) دارد.

بسمه تعالی

السلطان علی بن موسی الرضا

وقف نامه‌های املاک و مستغلات تهران و خراسان، تقدیمی این چاکر

خانه زاده آستان ملائک پاسبان حسین ملک به عقبه عرش درجه علییه رضویه ارواحنا فداه

نحوه مصرف عواید موقوفات

از آنجاکه هر موقوفه‌ای جهت اداره بهینه، نیاز به منبع درآمدی دارد، مرحوم ملک نیز رقباتی را جهت مصارف عواید آنها در موقوفه‌های تهران و مشهد در نظر گرفت. براین اساس، در سال ۱۳۲۵ املاک و مستغلاتی را بر کتابخانه ملی ملک وقف و در مورد مصرف عواید آن تعیین کرد که درآمد این املاک باید بر سه بخش تقسیم گردد که آن متعلق به مخارج کتابخانه و دیگر به مصرف بنای بیمارستان در املاک وقفی در خراسان اختصاص یافت.

همچنین در سال ۱۳۳۰ رقبات دیگری را در خراسان جهت اختصاص عواید آنها بر کتابخانه ملک وقف کرد و مقرر داشت که عواید آنها جهت مخارج کتابخانه اعم از حقوق پرسنل و اکتیاف کتاب و اشیاء، باید هزینه شود.

اما از آنجاکه واقف محترم عواید موقوفات مذکور را جهت تأمین مخارج کتابخانه و بهداری رضوی چناران کافی نمی دانست در سال ۱۳۳۴ رقبات دیگری را در خراسان وقف کرد و درآمد حاصله از آن را نیمی برای کتابخانه و نیم دیگر را برای مصرف بهداری چناران اختصاص داد.

بنا بر مفاد وقف نامه‌ها از کل درآمد موقوفات ملک اعم از باغ‌ها، زمین‌ها، مغازه‌ها و سایر املاک در تهران و خراسان باید صرف خرید کتاب شود. بر این اساس، همه ساله تعداد زیادی کتاب و بعضاً اشیای موزه‌ای و سایر وسایل مورد نیاز در کتابخانه و موزه ملی ملک خریداری می شود تا به خواسته واقف محترم عمل شده باشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. کتابخانه و موزه ملی ملک، تهران، انتشارات کتابخانه و موزه ملی ملک، ۱۳۷۵، ص ۹.
۲. وراث مرحوم حاج محمدکاظم ملک التجار دو پسر به نام‌های حسن و حسین بودند که فرزند ارشد یعنی حسین دارایی‌های خود را وقف کرد. از آنجاکه تمامی املاک موروثی دو برادر به طور مساوی و مشترک میانشان تقسیم شده بود واقف محترم در زمان وقف اشاره به سهم واقف دارد.
۳. ملک، حسین. کتابچه وقف‌نامه، تهران، بی‌نا، ۱۳۴۰، ص ۴.
۴. همان، ص ۲۲.
۵. همان، ص ۲۴.
۶. همان، ص ۱۱.
۷. مریض = مأوی گو سفند. (فرهنگ معین)
۸. کتابچه وقف، ص ۳۱.
۹. همان، ص ۳۵.
۱۰. همان، ص ۳۹.
۱۱. همان، وقف‌نامه شماره ۱۱۰۷۴، ص ۳۱.
۱۲. همان، ص ۱۸.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی